

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт інжынерства і
тэхналягічных ведаў імя М. І. Мяснішчына»

Н. Г. Мазурына, А. Ю. Лозка

КАЛЯНДАР У ЧАСЕ І ПРАСТОРЫ: ВЫТОКІ, СІНТЭЗ КУЛЬТУР, СТЫЛІ

Рэкамендавана ў якасці метадычнага аб'яднання
на педагагічнай адукацыі ў якасці метадычнага дапаможніка
для студэнтаў установаў вышэйшай адукацыі, якія навукаюцца
па спецыяльнасці 1-08 80 02 *Тэорыя і метады навування і выхавання*
(агульная і айчынная культура)

Учэбнае выданне
максімальна распрацаванае

Тэма 3. ЦЫКЛІЧНЫ КАЛЯНДАР І КАЛЯНДАРНЫЯ ЭРЫ. СЕМАНТЫКА ДЗЁН ТЫДНЯ І ГАДЗІННІК

Існуюць разнастайныя сістэмы летазлічэнняў у розных краінах. Аналіз язычніцкага календара паказвае, што дамінантнае становішча ў ім займаюць *земляробчыя і жывёлагадоўчыя культуры*. Гэта плумачыцца тым, што аснову гаспадаркі беларуса здаўна складала земляробства ў спалучэнні з жывёлагадоўляй. Як вядома, «гаспадарча-культурны тып» краіны ў многім вызначае каляндарную сістэму народа. У беларусаў гістарычна і натуральна склаўся *земляробчы каляндар*, які быў прыстасаваны да прыродна-экалагічных умоў, сезонных заняткаў селяніна. Дадзены бок працоўнага і духоўнага жыцця чалавека даследаваны лепш, чым той, які звязаны з жывёльным светам і летазлічэннем. У сувязі з гэтым перад намі стаіць задача выпучэння і вывучэння хранонімаў, якія маюць далучэнне да свойскіх і лясных жывёл, птушак, насякомых і г. д.

Рысунак 3. – Задзякальнае ўяўленне Сусвету (са старадаўняй рукапіснай кнігі)

У гісторыі сусветнай храналогіі вядомы задзякальны каляндар, назва якога паходзіць ад грэчаскіх слоў *zodiakos kyklos*, што азначае «жывёльны, ці звярыны круг». Ён распаўсюджаны ў краінах Усходняй і Паўднёвай Азіі, выкарыстоўвае рух Юпітэра і Сатурна, якія робяць свой кругазварот вакол Сонца прыблізна за 12 і 30 гадоў адпаведна. Адгэтуль зыходзіць і наступная задача: якія дачыненні мае БНК да летазлічэння па сузор'ях Задзяка.

Разглядаючы начное неба, старажытны чалавек заўважаў і запамінаў размяшчэнне розных зорак. Гэты занятак затым выпіўся ў эмпірычна набытыя веды, навуковае пазнанне – астраномію. Ужо прыблізна XXII ст. таму назад людзі сталі лічыць, што ў кожным сузор'і Сонца праходзіць па экліптыцы аднолькавы шлях, які амаль роўны 30 градусам. Такім чынам выпучана 12 сузор'яў, якія ў розных народаў маюць свае назвы. Напрыклад, у Старажытнай Грэцыі: у сакавіку–красавіку свяціла знаходзіцца ў знаку Авен, у красавіку–маі – у знаку Цялец, у маі–чэрвені – у знаку Блізняты і г. д.

Рысунк 4. – Zodiakos kuklos

На беларускіх землях падобныя астранамічныя веды таксама мелі распаўсюджанне. Варта ўпамінуць каляндарны цыкл гравюр Аляксандра Тарасевіча ў кнізе «Разарьум...», досвед геліяцэнтрызму Францыска Скарыны, рукапісныя кнігі, пачынаючы з X ст. Гісторык Сяргей Віцязь лічыць, што знойдзены ў Беларусі карэц-браціна XVI ст. з жывельнымі кампазіцыямі «ідэнтыфікуецца, як мясцовы вобраз знакаў Задзяка, ці 12 месяцаў гадавога кола».

ЖНІВЕНЬ

СНЕЖАНЬ

Рысунак 5. – Гравюры Аляксандра Тарасевіча з кнігі «Разарыум Дэевы Марыі». Надпісы мастака на календарных маляночках: «Sol in...» (Сонца ў ... /паўным Задыяку/)

Даследчыкі заўважаюць, што для простага беларуса былі вядомы ўсе планеты і розныя сузор'і: Валасы Веранікі (Воласажар), Плеяда (Сітко, Рэшата), Цялец (Вол), Вега (Ліра), Лебедзь (Крыж), Стралец (Стрыбог ці Пярун), Арыён (Косар, Матавіла, Кос, Тры каралі), Малая Мядзведзіца (Воз).

Агульнавядома, што асноўнае свята жывёл не толькі ў беларусаў – гэта Юр'е-Ягор'е (Юр'ев день, Герг'овден, сен-Жорж, сан-Джорджо і інш.), якое адзначаецца 23(24) красавіка/6 мая. Але ж вядома і тое, што яшчэ ХХІІІ ст. таму кропкай адліку становішча Сонца на экліптыцы была ўзята кропка вясенняга раўнадзенства, гэта значыць момант перасячэння святлаў нябеснага экватара 20 ці 21 сакавіка, якраз у сузор'і Авен. Відавочна, перамяшчэнне на адзін месяц у сузор'е Рыбы святкаванне задыякальнага «Новага года» адбылося з-за таго, што кропка адліку бесперапынна перамяшчаецца прыблізна на адзін градус за 70 гадоў. Але зыходным становішчам нават пры складанні гараскопаў астралагамі прымяняецца старажытная дата праходжання Сонцам сузор'я Авена. Такім чынам, вышэй-сказанае вырашае адну са спрэчных праблем у фалькларыстыцы пра часавую прывязку Юр'я і падобнасці яго звычайу з Вялікаднем.

Якія ж яшчэ вызначальныя кропкі слядоў задыякальнага календара ў БНК? Адрозніваюцца на памяць беларуская прымаўка «Ёсць на свеце два Юр'і і абодва дурні: адзін халодны, а другі галодны». І далей – «халодны» (26.11) выпускаў на свабоду ваўкоў, а «галодны» (23.04) зачыняў іх. Вось і дзяленне года на паўгоддзі, хаць і не роўнае (7 мес. + 5 мес.). У лепшым выпадку павінна быць на месяц раней, гэта значыць, – 26.10. Бо і астраномы сцвярджаюць, што з 21 сакавіка (22 – Саракі) па 23 верасня (21 – Багач) Зямля праходзіць за 186 дзён. Вылічаем: (сакавік) 11 + (красавік) 30 + (травень) 31 + (чэрвень) 30 + (ліпень) 31 + (жнівень) 31 + (верасень) 22 = 186 дзён. Выканаем вышэй азначаную папраўку на адзін месяц наперад, г. зн. патрэбна лічыць з дня Юр'я (23. 04): (красавік) 8 + (травень) 31 + (чэрвень) 30 + (ліпень) 31 + (жнівень) 31 + (верасень) 30 + (кастрычнік) 25 = 186 дзён, што і патрабавалася. Глядзім у БНК: «8/26. Зміцер (Змітрок, Дзмітры) – “хітры” дзень, канец надзеі выйсці замуж...». «Да Змітра пасуць, а па Змітру пільнуюць»... Змітраў дзень параўноўваюць у прыродных прыкметах з Вялікаднем... Католікі Венгрыі адзначалі дзень святога Дзёмёцэра (26 кастрычніка) як свята пастухоў... Асабліва папулярнае свята пастухоў, што праводзілася на Мітра, у авечкаводаў горных раёнаў Маравіі і Славакіі. Важнае месца ў календары сербаў, чарнагорцаў, македонцаў і мусульман паўднёваславянскага паходжання займаў Змітраў дзень (Митров дан), які падзяляў год на дзве палавіны... У паўднёва-ўсходняй Балгарыі... Дзмітраў дзень па значэнні роўны з Юр'евым і аддзяляў зімовую палову ад летняй... Акрамя таго сцвярджаюць, што сярод народаў Паўднёва-Усходняй Еўропы, у якіх было развіта адгоннае жывёлаводства, Георгіеў дзень лічыўся важнейшым, чым Пасха. Высновы адназначныя. 26.10 (ці 25.10 па задыякальным календары) быў «воўчым днём», а 26.11 – яго зрабіла праваслаўная пільна, бо ў гэты дзень па царкоўным календары – Асвячэнне храма вялікапакутніка Георгія ў Кіеве (1051–1054 гг.).

Была зроблена спроба гіпатэтычна рэканструяваць у задыякальным календары агульны сімвал і сімвал з «жывёльнага кола», не прэтэндуячы на абсалютную даставернасць і надаючы ў гэтай складанай справе ўмоўнасць, якая тлумачыцца даўнасцю гадоў і шматлікімі трансфармацыямі, што адбываліся ў іх. Зробленае лепш лічыць адным з магчымых варыянтаў разглядаемай календарнай сістэмы на аснове традыцыйнай спадчыны беларусаў. Безумоўна, прадстаўленае жывёльнае кола з'яўляецца ўмоўным, але не выключае верагоднасць наяўнасці ведаў пра задыякальную сістэму нашымі далёкімі продкамі (дадатак 3).

- ✓ У кожным месяцы беларускага народнага календара захаваліся традыцыйныя святы, якія выяўляюць розныя жывёльныя культуры, што маюць глыбокую гістарычную памяць.
- ✓ Многія з іх удала групуюцца ў межах задзякальнага месяца, маюць адпаведны 29–31-дзённы перыяд і характэрна пачынаюцца адпаведнай датай грыгарыянскага календара (22, 24). Маюць свой адметны задзякальны кардынальны крыж.
- ✓ Разглядаемья традыцыі і звычаі беларусаў, звязаныя з жывёлагадоўляй, выяўляюць многія паралелі з фальклорам іншых народаў, якія карысталіся ці карыстаюцца старажытнымі мерамі летаблічэння па знаках задзяка.
- ✓ Адпаведная беларуская спадчына дае магчымасць для гіпатэтычнай рэканструкцыі свайго «кола жывёл». Аднак не ідэнтыфікуюцца многія характэрныя асаблівасці сонечна-месяцавых календароў, асабліва цыклічных, якія бытуюць у краінах Усходняй Азіі.
- ✓ Праз задзякальны прынцып вырашаецца адна са спрэчных праблем фалькларыстыкі адносна часовай прывязкі Юр'я і падобнасці яго звычаяў з Вялікаднем.
- ✓ У беларускім народным календары захаваліся толькі асобныя яўныя сляды задзякальнай сістэмы, якая таксама паўплывала на развіццё сучаснага годаблічэння, грыгарыянскага.

Акрамя цыклічных календароў у гісторыі мы сустракаем календарныя эры, звязаныя з уладараннем пэўных правіцеляў ці дынастый. Эра ўладара Хуан Дэі (2637 да н. э.) стала асновай цыклічнага календара ў Старажытным Кітаі. Адлік часу ў Старажытным Егіпце ішоў асобна па гадах уладарання кожнага фараона, у Старажытным Вавілоне – ад пачатку царавання Набонасара, Старажытнай Грэцыі – ад пачатку першай алімпіяды, Старажытным Рыме – ад заснавання горада і кіравання імператара Дзякклеціяна.

Эра «ад стварэння свету» вядзе адлік па старажытнаўрэйскім календары з 3761 г. да н. э., а па візантыйскім – з 5508 г. да н. э.

Эра мусульманскай хіджры – ад перасялення стваральніка іслама Мухамеда з Мекі ў Мядзіну.

Семантыка дзён тыдня і гадзіннікі

Важнымі хранімімамі ў календары з'яўляюцца тыдні як адзінкі вымярэння часу, якія маюць свае назвы і сэнсавае значэнне, а таксама дні (сем), якія вызначаюцца пэўнай семантыкай адносна спрыяльнасці ці неспрыяльнасці ў гаспадарчых работах і сямейным жывцці.

Сімволіка і семантыка дзён тыдня добра распрацавана ў народаў свету. Яшчэ і цяпер у некаторых пажылых людзей захаваліся календары ў сшытках, дзе запісаны для памяці святы і прысвяткі з табліцамі «нешчаслівых» дзён. У адной з іх (в. Прыбалавічы Лельчыцкага раёна) нагадваецца: «У годзе ёсць 36 нешчаслівых дзён. Хто ў гэтыя дні захварэе, той рэдка ачуняе. Каторыя ў гэтыя дні народзяцца, доўга не жывуць. А калі застануцца яны жывымі, то будуць нешчаслівымі. Хто ў гэтыя дні жаніцца, у сям'і не жыве. Ніколі не трэба нічога сеяць у адзін з гэтых дзён...».

Існуе некалькі спісаў з рознымі датамі. Падобная традыцыя была вядома не толькі славянам, але і іншым народам, напрыклад, Усходняй Азіі. Спісы сустракаюцца ў календарных прыліках ХП–ХІІІ стст., часцей у чарадзейных кнігах, якія забараняліся царквой. Этымалогію шчаслівых і нешчаслівых дзён неабходна шукаць у яшчэ больш даўнія часы, напрыклад, у абрадавых календарых старажытных вавілонцаў «Меналогіяж», што датуецца X ст. да н. э. ці яшчэ даўней. У вавілонцаў прыходзілася на месяц па чатыры, а то і пяць нешчаслівых дзён. І звязвалі іх яны, як добрыя астраномы, з «блукваючымі свяціламі» (планетамі), якія, па іх меркаванні, уздзейнічаюць на лёсы людзей. Ад падобных уяўленняў бярэ пачатак і сямідзённы тыдзень.

Акрамя «злых» («паганых») дні магчыма асэнсоўваліся, як «мужчынскі» і «жаночы» (па граматычным родзе), «посны» (панядзелак, серада, пятніца) і «скаромны», «першы» і «апошні», «цотны» і «няцотны».

Сонечныя, механічныя і іншыя гадзіннікі

Сонечны гадзіннік – прыбор для вызначэння часу па змене даўжыні ценю ад гномана і яго руху па цыферблату. З'яўленне гэтых гадзіннікаў звязана з момантам, калі чалавек усвядоміў узаемазвяз паміж даўжынёй і становішчам сонечнага ценю ад тых ці іншых прадметаў і становішчам Сонца на небе.

Найпрасцейшыя сонечныя гадзіннікі паказваюць сонечны час, а не мясцовы, г. зн. не ўлічваюць дзяленне Зямлі на часавыя паясы. Акрамя таго, найпрасцейшыя сонечныя гадзіннікі не ўлічваюць летняга часу. Карыстацца сонечнымі гадзіннікамі можна толькі днём і пры бачнасці Сонца.

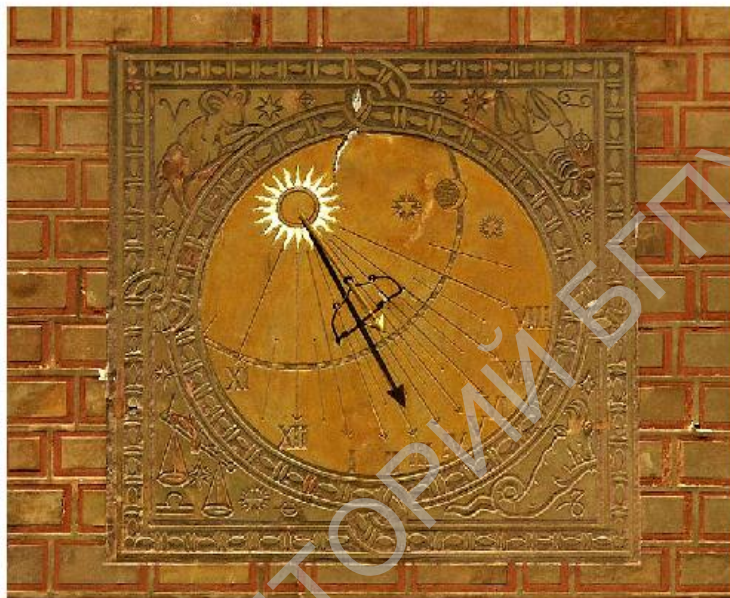
У наш час сонечнымі гадзіннікамі па прамым прызначэнні практычна не карыстаюцца, яны саступілі месца розным відам іншых гадзіннікаў.

Гн'ман (стар.-грэч.: γνῶμον[1] – указальнік) – найстаражытнейшы астранамічны інструмент, вертыкальны прадмет (стэла, калона, шост), які дазваляе па найменшай даўжыні яго цені (у поўдзень) вызначыць вуглавую вышыню сонца. Найкарацейшы цень паказвае і напрамак сапраўднага мерыдзіяна. Гноманам таксама называюць частку сонечных гадзіннікаў, па цені ад якой вызначаецца час у сонечных гадзінах. Вынаходнікам гномана з'яўляецца старажытнагрэчаскі філосаф і астраном Анаксімандр Мілецкі.

Мастацтва канструявання і вырабу гноманаў і сонечных гадзіннікаў называецца гноманікай. Гноман дазваляе вызначыць:

- астранамічны поўдзень – момант, калі даўжыня яго цені найменшая;
- напрамак на поўнач – па напрамку цені ў астранамічны поўдзень;
- шырату месца – па даўжыні цені ў астранамічны поўдзень.

Для дакладнасці вымярэння важнае значэнне мае вышыня гномана – чым ён вышэйшы, тым даўжэйшы цень, які ён адкідае, што павышае дакладнасць вымярэння. Для зручнасці адліку на канцы гномана была адтуліна, якая ярка была відаць у цені. Тым не менш дакладнасць гномана ў прынцыпе невялікая, так як вуглавы дыяметр Сонца прыблізна роўны 30', выкарыстоўваць жа гноман для вымярэння па зорках немагчыма.

Рысунак 6. – Сонечны гадзіннік на фасадзе дома ў Старым Горадзе ў Варшаве

Рысунак 7. – Сонечны гадзіннік у Забароненым горадзе ў Пекіне

? Пытанні і заданні

1. Што прывяло чалавецтва да стварэння прасцейшых сонечных гадзіннікаў?
2. Што азначае zodiacos kuklos?
3. Як называецца абрадавы календар старажытных вавілонцаў?
а) Меналогія; б) Мангонія; в) Мехнолія.
4. Што было заснавана ў 1795 г. (мястэчку Дуброўна)?
а) фабрыка сонечных гадзіннікаў;
б) папяровая фабрыка.
5. Колькі дзён ў сінэдзічным месяцы?